

door Jan Veenstra

Waar rook is

Het belang van hermetisme en alchemie

De Academische Boekengids 46, september 2004, pp. 21-23.

De zoektocht naar de steen der wijzen leverde eeuwenlang niets op. Maar als cultureel fenomeen was de queeste van groot belang. Twee vuistdikke catalogi tonen dat in woord en beeld.

De late vijftiende tot en met de zeventiende eeuw geldt als een van de meest turbulente episoden uit de Europese intellectuele geschiedenis. Het was de periode van Reformatie en Contrareformatie, van godsdienstoorlogen en heksenvervolgingen. Maar tegelijkertijd startte een wetenschappelijke revolutie en vond een verrassend radicale herpositionering plaats van de traditionele wetenschappelijke en wijsgerige inzichten. Nadat het middeleeuwse rationalisme 'de baard van Plato' - zoals het gezegde luidt - drastisch had geschoren, trokken tijdens de Renaissance radicale aristotelianen als Pomponazzi langgekoesterde geloofswaarheden in twijfel. Sterker dan tevoren zag de kerk zich geconfronteerd met atheïsten en scheurmakers. Waar verdeeldheid dreigde, werd de begeerte naar eenheid des te krachtiger gevoeld.

Het platonisme beleefde een nieuwe lente, vooral opbloeiend in Florence, de stad van Dante. Daar was het ook dat Marsilio Ficino, in opdracht van Cosimo de Medici, het volledige en tot dusverre onbekende werk van Plato en de latere neoplatonisten vertaalde. Cosimo, een fervent boekenverzamelaar, had via een van zijn agenten uit Macedonië een handschrift bemachtigd dat het zogenaamde *Corpus hermeticum* bevatte, een verzameling religieuze traktaatjes uit het begin van onze jaartelling met gnostische, filosofische en astrologische elementen. Hoewel het werk strikt genomen geen eenheid vormde, werd het toch als zodanig gelezen en toegeschreven aan Hermes Trismegistus (de Egyptische Thoth). Een legendarische figuur die, volgens de kerkvader Augustinus, drie generaties na Mozes geleefd zou hebben. Cosimo's aandacht werd vooral getrokken door de christelijk aandoende verwijzingen naar het scheppende Woord als de Zoon van God en de doop van de ziel in de fond van het intellect. De Florentijnse vorst gaf de Plato-vertaler Ficino opdracht het werk met voorrang te vertalen. Het was mede dankzij Ficino dat Hermes en zijn vermeende latere volgelingen Zoroaster en Orpheus golden als de pagane profeten van zowel de wijsheid van Plato en Aristoteles, alsook van het christendom. Daardoor stond Hermes niet alleen garant voor de eenheid van waarheid, maar tevens voor de eenheid van openbaring. Ficino introduceerde overigens een nieuwe naam voor de leer van dit archaïsch gezelschap: hij noemde het de *prisca theologia*, de 'oude theologie'.

NOOIT EERDER WAS HET KLOOSTERLEVEN ZO LEUK.

Hermes was voor de middeleeuwer geen vreemde; behalve bekend door mededelingen van kerkvaders als Augustinus en Lactantius bestond er een verscheidenheid aan onder zijn naam overgeleverde magische en alchemistische geschriften. Veel van deze literatuur was veroordeeld op grond van afgoderij. De gethematiseerde praktijken van geestenbezwinging en het vergoddelijken van de mens konden - tot dan toe - niet door de beugel. Maar nu de leer van Hermes oude wijsheid leek te bevatten, en Hermes zelf als een profeet van de Ene Waarheid werd gepresenteerd, kregen ook deze spirituele bespiegelingen, ingebed in een platoons kader, onverwacht aanzien. En zo kon het gebeuren dat onder het wakend oog van de geleerden van de vijftiende en zestiende eeuw de baard van Plato langer werd dan ooit tevoren en ook nestruimte bood aan vogels van ongekende pluimage.

De hermetische filosofie is naast de klassieke erfenis en het Christendom de derde cultuurbepalende stroming in het Avondland. In Venetië is daar in 2002 door de Bibliotheca Nazionale Marciana en de Amsterdamse Bibliotheca Philosophica Hermetica rijkelijk aandacht aan besteed met een uitgebreide tentoonstelling van een groot aantal bibliothele kunstschaten. De tentoonstelling ging vergezeld van een tweedelige, fraai geïllustreerde catalogus met een uitvoerige beschrijving van de tentoongestelde werken en tweeëntwintig boeiende studies over een aantal hermetische thema's. Zo werden deze werken in een passende en uitvoerige context geplaatst. De studies laten zich prima lezen als een gedegen en bij tijd en wijle zeer onderhoudende geschiedenis van het hermetisme.

Hoofdtthema van *Magia, alchimia, scienza* is de invloed van het hermetisme op het geestesklimaat van de Renaissance en de vroegmoderne tijd. De sporen van Hermes zijn immers rijkelijk aanwezig in religie en wetenschap. Kritische geesten in de Verlichting zouden schimpend opmerken dat Hermes vooral het hoogste lied zong in bijgeloof en pseudo-wetenschap, maar dat doet niets af aan zijn culturele invloed. Die is voor de welwillende en opmerkelijke geschiedvorbser duidelijk en zelfs overweldigend aanwezig in de religieuze en wetenschappelijke worstelingen van de zestiende eeuw.

Wat het hermetisch gedachtegoed vooral zo aantrekkelijk maakte, was de droom van eenheid die het een verscheurd Europa voor ogen stelde: eenheid van openbaring in een tijd van kerkscheuring en eenheid

van waarheid in een tijd waarin geloof en wetenschap elkaar steeds meer begonnen te bijten. Dat eenheidsideaal speelt een belangrijke rol in de studies die de hermetische invloed in de domeinen van geloof en wetenschap op boeiende wijze in kaart brengen. Maar waar stelde dit eenheidsideaal precies op en wat heeft het bewerkstelligd? Vooral die laatste vraag staat centraal in *Magia, alchimia, scienza*, waarin diverse auteurs een concrete inhoud willen geven aan het begrip 'invloed'.

HERMETICI EN ALCHEMISTEN PARTICIPEERDEN IN EEN HEFTIGE POLEMIEK OVER DE DOOR DE KERK GESANCTIONEERDE ARISTOTELISCHE WETENSCHAP. UIT DEZE POLEMIEK KWAMEN UITEINDELIJK DE WETENSCHAPPELIJKE REVOLUTIE EN DE VERLICHTING VOORT.

De invloed van Hermes op godsdienstig terrein, zo blijkt uit een aantal artikelen in het boek, manifesteerde zich op twee manieren. Er waren, aan de ene kant, hermetici die zeer begaan waren met de kerkelijke en theologische eenheid. Zij wierpen zich ook op als pleitbezorgers en verdedigers van religieuze tolerantie - wat geen verwondering hoeft te wekken bij een groep intellectuelen die door de kerk met een meer dan waakzaam oog werd gadeslagen. Aan de andere kant maakte ook de rituele magie een ongekende opbloei door.

Onder de pleitbezorgers van theologische eenheid waren mensen als de franciscaanse theoloog Francesco Giorgio en de lutheraan Johann Arndt. Beiden braken zonder schroom een lans voor de *prisca theologia* als remedie voor de religieuze verdeeldheid. En beiden verzetten zich tegen de oudere scholastieke traditie. Dit werd hun niet in dank afgenomen. Postume drukken van Arndts werk werden schaamteloos gekuist en Giorgio's geëxalteerde wijsheidstheologie, vervat in zijn *De harmonia mundi* (1525), kreeg een ereplaats op de Index. Als diplomaat had Giorgio ooit bemiddeld in het verzoek van Hendrik VIII van Engeland om zijn huwelijk met Catharina van Aragon te ontbinden. Maar terwijl in Engeland de kerk scheurde en de koppen rolden, streefde Giorgio ernaar christendom, neoplatonisme, hermetisme en kabbala te verzoenen in een intellectueel huwelijk dat de Kerk weigerde te sanctioneren.

Een andere voorliefde van hermetici die de Kerk en dan met name het Heilig Officie tot weinig vreugde stemde, was de rituele magie - vooral het bezweren van geesten en het communiceren met engelen. In een prachtige bijdrage over de Venetiaanse Inquisitie geeft Frederico Barbierato een beeld van de zeer algemene verspreiding van het magisch-hermetisch materiaal onder alle bevolkingslagen. Praktische hermetica vormden een lucratieve handel voor de Venetiaanse drukkers. Maar ook handgeschreven magische tekstjes, meestal op zakformaat vol magische diagrammen, bezweringsformules en vrome gebeden vonden gretig aftrek. Van de *Sleutels van Salomo (Clavicula Salomonis)* waren bijvoorbeeld talloze varianten in omloop. Voor het pronken met hele en halve wijsheid, voor private communicatie met het geestenrijk en voor curieuze keukenexperimenten op basis van buitenissige recepturen, waren deze geschriften zeer geëigend. Maar het was vooral ook bijzonder aantrekkelijk verzamel materiaal voor bibliofielen. De Index van de Inquisitie was een geliefde catalogus voor verzamelaars bij het opsporen van curieuze drukken in de duistere hoekjes van Venetiaanse boekenkraampjes.

Toen het medio zestiende eeuw verboden werd nog langer magische boeken in Italië te drukken, betrokken de handelaars hun waar uit het buitenland. Boekhandelaar Pietro Longo had contacten in heel Europa en importeerde vooral Agrippa's *De occulta philosophia*. De openheid waarmee hij handel dreef, maakte dat hij in 1588 door de Inquisitie verdrongen werd. Toch schijnt zijn droeve lot eerder uitzondering dan regel te zijn geweest. Er werd als het ware een gedoogbeleid gevoerd. Van tijd tot tijd werden er wel magische boeken in beslag genomen, die vervolgens werden verbrand, maar dat gebeurde vooral om de grote kwantiteit van dat materiaal terug te dringen.

Een opmerkelijke bijkomstigheid was nog dat magie en alchemie vooral floreerden in de circa dertig kloosters in en nabij Venetië. Nooit eerder was het kloosterleven zo leuk geweest. Onder grijze pij en mantel vond een meer dan levendige handel en transmissie van magisch materiaal plaats. Paters en abten kopieerden naar hartenlust hun eigen magische handschriften en verborgen de boekjes in de zomen van hun mantels of in hun matrassen. Carlos Gilly - die faam verwierf als historicus van de boekdrukkunst en maar liefst twaalf van de tweeëntwintig bijdragen in *Magia, alchimia, scienza* voor zijn rekening neemt - besteedt nog in het bijzonder aandacht aan het in 1575 in Basel gedrukte *Arbatel de magia veterum*. Daarin staat hoe men in contact kan komen met de geesten of engelen die de hogere magische kunsten aan de mensen kunnen onderrichten. Het werkje zette heel Basel op zijn kop. Predikers waren woedend. Ook reformator Beza gaf het aanleiding tot een donderpreek over de stad.

Niet alle reacties waren overigens negatief. In 1617 introduceerde de Rozenkruiser-sympathisant Philipp Homagius het *Arbatel* op een kostschool in Marburg. Aanvankelijk deed hij dat in het geniep, maar gesterkt door de hogere machten trok hij op zeker moment de stoute schoenen aan en stelde hij voor het *Arbatel* als lesboek te gaan gebruiken - na Vergilius en Cicero uit het raam te hebben geworpen. Later zou het boek een belangrijke rol spelen in het tegen hem gevoerde proces.

Dergelijke verhalen maken *Magia, alchimia, scienza* een genot om te lezen. Tegelijk illustreren ze op treffende wijze dat Hermes in de zestiende en zeventiende eeuw vooral de heterodoxie en de pluriforme geloofsbeleving bevordert heeft - niet zozeer de religieuze eenheid waarnaar men zo verlangde. Ook op het terrein van de wetenschap tekent zich een dergelijk patroon af. De hermetische boeken van de zestiende eeuw prediken enthousiast een eenheid van wetenschap en waarheid. Toch verwekken hun

ideeën enkel twist en tweedracht. Met name op het gebied van de alchemie en de artsensij vormen zich twee kampen. In het ene vindt men de aanhangers en beoefenaars van de traditionele wetenschap, in het andere de hermetici, hun gezworen vijanden. De hermetici richten hun kritiek op de klassieke autoriteiten van de eersten, Galenus en Aristoteles, en hebben - vooral door de invloed van de even beroemde als beruchte arts Paracelsus - een duidelijke voorliefde voor experimenteel empirisch onderzoek.

MET DE MECHANISERING VAN HET WERELDBEELD VERVLUCHTIGDEN OOK DE NEOPLATOONSE DROMEN VAN DE HERMETICI.

In *Magia, alchimia, scienza* worden verscheidene hermetische voorvechters van empirisch onderzoek genoemd, maar vooral wetenschapstheoreticus Theodor Zwinger trekt de aandacht. Al was het alleen al door zijn volumineuze hoofdwerk *Theatrum humanae vitae*, dat maar liefst 4373 folia bevatte. Zwingers belangrijkste verdienste was dat hij het klassieke kennismodel, waarin de theoretische wetenschappen de boventoon voerden, op zijn kop zette. Theoretische kennis kwalificeerde hij als waarschijnlijke kennis. En Zwinger legde een grotere nadruk op de bestudering van concrete feiten. Dit had verregaande gevolgen voor de ordening en beschouwing der wetenschappen. Toegepast op de wetenschappelijke praktijk betekende het dat empirie belangrijker werd dan theorie, en dat traditionele wetenschappelijke autoriteiten het moesten afleggen tegen nieuw ontdekte feiten. Deze kritische en sceptische houding, die in de loop van de zestiende eeuw steeds prominenter werd, brengt men meestal in verband met grote namen als Bacon, Bayle, Montaigne of Leibniz. Maar al deze wegbereiders van het moderne denken erkennen Zwinger als lichtend voorbeeld en citeren hem met instemming.

Niet iedereen was ingenomen met de Hermesgezinde nieuwlichters. Latere tekstbezorgers zijn opzettelijk slordig omgesprongen met hun literaire erfenis. Werken van hermetici raakten zoek en latere drukken - zoals van Zwingers werk - werden gekuist. Een radicale aristoteliaan als Thomas Erastus (Liebler) bekritiseerde diverse hermetici, noemde Ficino een duivelvereerder en priester van de Egyptische afgodendienst, sprak over Paracelsus enkel als 'dat beest', en was van mening dat menig paracelsiaan de doodstraf verdiende. Uit eenzelfde vaatje tapte de alchemist Andreas Libavius, die ten strijde trok tegen wat hij beschouwde als de grootste euvels van zijn tijd: magie en scepticisme. Foeterde hij aanvankelijk nog op Plato ('een magiër') en Socrates ('een scepticus') als de aanstichters van dit kwaad, later richtte hij zijn gram ook op Hermes, Paracelsus en de Rozenkruisers. Het *Arbatel* zag hij als een treffend voorbeeld van de platoonse leer; magiërs hoorden thuis op de brandstapel en hermetici waren zonen van de duivel wier boeken verbrand zouden moeten worden.

Hermetici en alchemisten participeerden in een heftige polemiek over de door de Kerk gesanctioneerde aristotelische wetenschap. Uit deze polemiek kwamen uiteindelijk de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting voort. Het is voor historici daarom een boeiende vraag hoe en in welke mate het hermetisme aan deze vernieuwing heeft bijgedragen. De geest van Hermes was alomtegenwoordig - denk bijvoorbeeld aan de alchemistische interesses van Isaac Newton. Dit wettigt de these, die ook in *Magia, alchimia, scienza* is aan te treffen, dat het hermetisme, met zijn erkenning van de creatieve kracht van de mens en zijn kritiek op de traditionele wetenschap van Aristoteles en Galenus, de wetenschappelijke revolutie heeft ingeluid.

UIT DE AS VAN DE MYTHISCHE HERMES VERREES DE HISTORISCHE HERMES.

Toch zijn de meeste historici het erover eens dat het hermetisme - in de zin van magie, alchemie en de hermetische filosofie - noch een voldoende, noch een noodzakelijke voorwaarde is geweest voor de opkomst van de nieuwe wetenschap. De kritiek op Aristoteles klonk meestal vooral als gepiep uit het zoveelste nest in de baard van Plato. Bijdragen over hermetici als Heinrich Khunrath en Francesco Patrizi bevestigden dit beeld. Khunraths anti-aristotelische onderwijsideaal omvatte esoterische disciplines als cabala, hyperphysicomageia, physicomageia, en physicochemia - een vakkenpakket dat zelfs bij collega-hermetici bevreemding wekte. En ook Patrizi, die gedurende een aantal jaren een leerstoel bekleedde in de platoonse filosofie, had graag gezien dat het *Corpus hermeticum* Aristoteles zou vervangen op de universitaire curricula. Maar zijn eigen 'fysica', uiteengezet in zijn *Nova de universis philosophia*, was vooral een theorie die een soort universele animatie predikte (een kosmos van licht en geest), en kwam daarmee dichterbij het neoplatonisme dan bij enige nieuwe fysica te staan.

Wellicht is het daarom beter om de bijdrage van Hermes aan de wetenschap te zien als het creëren van onvrede over de bestaande en algemeen geaccepteerde kennis, meer dan als het verwekken van eenheid van waarheid. Tegelijk zocht Hermes gepassioneerd naar nieuwe wegen: hij bracht geen nieuwe inzichten, maar wel een nieuw animo. Carlos Gilly illustreert dit met het passende voorbeeld van de Engelse geleerde John Dee, de beroemde *magus* aan het Hof van Elizabeth I van Engeland. Dee zocht contact met engelen om de raadsels van de natuur te ontsluiten, een obsessie die hem zijn leven lang bezighield. Maar tot een echte synthese van de bestaande wetenschappelijke kennis is het niet gekomen. En met de mechanisering van het wereldbeeld vervluchtigden ook de neoplatonische dromen van de hermetici.

Toch bleef het hermetisme een culturele factor van belang en niet enkel in esoterische kringen of in nieuwe religies als het mormonisme. Nadat Isaac Casaubon in 1614 de mythe van Hermes ontkracht had door het *Corpus hermeticum* te dateren op de eerste eeuwen van onze jaartelling, kreeg men gaandeweg

oog voor de oudere elementen van de Egyptische godsdienst die in de teksten te bespeuren waren. Uit de as van de mythische Hermes verrees de historische Hermes. De geschiedenis van het hermetisme en de 'oude theologie' krijgen een prachtige aanvulling in de twee delen van *Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700*. De studies reiken nieuw materiaal aan en slagen erin om op onderhoudende en overtuigende wijze de aantrekkingskracht van het hermetisme in die zo verscheurde eeuw uit te leggen.

Jan R. Veenstra is NWO-postdoc en als docent geschiedenis van de premoderne filosofie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Besproken boeken:

Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700. L'influsso di Ermete Trismegisto / - Magic, Alchemy and Science 15th-18th Centuries. The Influence of Hermes Trismegistus
door **Carlos Gilly en Cis van Heertum (red.)**
Centro Di. Florence 2002.
Vol. 1 (studies). 588 pag., € 85,00

Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700. L'influsso di Ermete Trismegisto / - Magic, Alchemy and Science 15th-18th Centuries. The Influence of Hermes Trismegistus
door **Carlos Gilly en Cis van Heertum (red.)**
Centro Di. Florence 2002.
Vol. 2 (catalogus, registers, bibliografie). 334 pag., € 65,00